

AZ ENYEC *-saj / -d'aj* NOMEN POSSESORIS ÉS A *-si / -d'e, -sede / -d'ede* FOSZTÓKÉPZŐ

SZEVERÉNYI SÁNDOR

0. Bevezető

A szamojéd nyelvek névszóképzőinek kutatása elhanyagolt. Különösen vonatkozik ez az enyec nyelvre. Ennek egyik oka a rendelkezésre álló írásos anyagok csekély volta, illetve az a tény, hogy megbízható enyec anyanyelvű adatközlőt ma már nehezen találni. A másik oka talán a nyenyec nyelvvel való szoros kapcsolata, amely gyakran már „első ránézésre” nyilvánvalónak tűnik, és ezért – valamint a lényegesen nagyobb mennyiségű írásos anyag miatt – a nyenyecel, illetve a másik két élő szamojéd nyelvvel foglalkoznak többet, lévén ami a nyenyecre vonatkozik az többé-kevésbé az enyecre is igaz, habár ez a megállapítás nem mindig igazolódik be.

Dolgozatom célja kettős. Egyrészt a rendelkezésre álló írásos anyagok alapján megpróbálok bemutatni leíró és történeti szempontból két denominális nomenképzőt, másrészt pedig a két képző struktúrája közötti párhuzamra szeretném felhívni a figyelmet.

Munkámat nagyban megkönnyítette Mikola Tibor morfológiai szótára (Mikola 1995), ennek segítségével az egyes adatok felkutatása már nem okozott nehézséget.

1. A nomen possessoris képző: *-saj / -d'aj*

1.1. Leíró alaktani kérdések

Castrénnál a képző alakja *-sae*:

siesae ‘löcherig’ (C91)

ši B ‘Loch, Öffnung, dyra, otverstie, prohod’ /VS123/ (Ga88)

jârasae Ch ‘sandig’ (C82)

jâra Ch ‘sand’ (C82)

A képzőt Prokof'ev (1937), Tereščenko (1973) és Mikola (1995) is kétalakúként tartja számon. A *-d'aj* a gégezárhangos tövekhez kapcsolódik, míg a többi tőhöz a *-saj* alak járul.

tod'aj B ‘haarig’ (Pu33)

to B ‘Haar, Fell’ /Pu32/ (C88)

met'aj B ‘čumom obladajuščij’ (P79)

mε B ‘cum’ (T441)

tuńisaj, tuńisaj B ‘s ružjom’ (Ta129, 260)

tuńi K ‘Gewehr’ (Pu13)

tusaj, tusāj K 'feurig, mit Feuer' (Pu13)
tu K 'Feuer' (Pu13)

Kivételesnek tekinthető a következő adat:

nəhd'aj K 'schmutzig' (M232)
nōhi – 'Schmutz' (C86), K *nəhil* (M232)

1.2. Jelentéstani kérdések

Az így képzett szó kifejezheti egy tárgy vagy tulajdonság birtoklását:

<i>met'aj</i>	B	'čumom obladajuščij' (P79)
<i>nəhd'aj</i>	K	'schmutzig' (M232)
<i>nəhil</i>	K	'Schmutz' (M232)
<i>nəsaj kāsā</i>	B	'ženatj čelovek, ženoi obladajuščij' (Ta207)
<i>d'ere pisaj</i>	Ch	'zwei Tage und Nächte' (La278)

1.3. Történeti alaktani kérdések

Györke (1935: 23–24) az enyec *-sae* képzőt egy uráli eredetű *-ś• ~ -ź•* denominális nomenképzőből származtatja. A többi szamojéd nyelv közül csak a szőlkupot említi.

N. Sebestyén Irén a szamojéd jelzős szerkezetekről írott tanulmányában külön figyelmet szentel a nyenyec *-sawaj / -sawej / -cawaj / -cawej* nomen possessoris képzőnek (N. Sebestyén 1959: 80–82). Megjegyzi, hogy Lehtisalo nem foglalkozik ezzel a képzővel. Mint összetett képző összamojéd eredetű, amelynek első eleme akár a protouráli korra is visszavezethető **-śa, *-śe* (Beitr. 248. alapján). Ez etimológiailag megfelel az enyec *-saj / -d'aj* nomen possessoris képző első elemének, valamint a szőlkup *-sijmil'* és a kamassz *-zebi / -zəbi / -z^əbi / -zəβi / -s^əβi / -sebi / -s^əbi* képző első elemének (idézi Donner–Joki 1944: 135 nyomán).

Tereščenko is úgy véli, hogy az enyec *-saj* képző megfeleltethető a nyenyec *-sawej* és a szőlkup *-sijmil'* képző első elemének (1973: 207). Ezek a képzők valamely tárgy vagy tulajdonság birtoklását fejezik ki. A szamojéd nyelvek közül csak a nganaszan fejezi ki mindezt ettől eltérő módon, analitikus szerkezettel:

ŋamtu"tə kopta"ə 'rogatj (s rogami) byk-olen'

1.4. A nomen possessoris képzős szavak mondattani szerepe

A nomen possessoris képzős alakok a mondatban jelzői, ill. határozói szerepet tölthetnek be.

(a) Jelző:

nadosaj katę"ę B
 szarvas rénbika
 'rogatj /bukv. s rogami/ byk-olen' (Ta207)

busesaj nɜ B
 férjes nő
 'zamužnaja ženšina' (T446)

nesaj k̄asa B
 nős férfi
 'ženatjy čelovek' (Ta207)

Előfordul, hogy a jelző a jelzett szó után található:

Mole síde d'ere pisaj ed'uđaba". Ch
 már két nap éjjel utazunk
 ('Wir fahren schon zwei Tage und Nächte.') (La278)

(b) Határozó:

– társhatározó

Kezer" kora kučisaj tubik omaza. B
 A vadrén (hím) a fűvel együtt az egeret megette
 'Dikij olen'-samec vmeste s travoj s"el myšku.' (Ta9)

naronuju te pon'ida" (pon'da") te đaj toj elađadu" kan'iga" B
 tavasszal a réntenyésztők a rénekkal nyári helyre mennek
 'Vesnoj olenevody s olenjami na letnie mesta idut.' (Gc146)

mod' pagisaj kajja. B
 én a ruhával (ruhástul) maradtam
 'Ja s odeždoj ostalsja.' (Gc156)

– eszközhatózó

korusaj tuo. Ch
 a késsel elment
 'Ona podošla s nožom.' (Lb13)

otuznóju, naranóju kad'ada" badid' kanibutu" tuńisaj d'azuŋa. B
 ősszel tavasszal mennek vadászni vadrénre puskával megy
 'Kogda ohotniki uežžajut ohotitsja osenju i vesnoj, uežžajut s ružjami.' (Ta129)

– módhatározó (tk. eszközhatózó)

d'oa d'ogakuda mione kinuđaj pońŋada kínuta d'oriru". B
 D'oa a folyó mentén dalolva (dallal) utazik dalt mond
 'D'oa po rečonke vđol' s pesnej edet, pesnju govorit.' (Gc148)

2. A fosztóképző: *-si / -d'e, -sede / -d'ede*

2.1. Leíró alaktani kérdések

Az enyec nyelvben a fosztóképzőnek két alakja van: egy rövidebb *-si/-d'e* és egy hosszabb alakú *-sede/-d'ede*. Mindkettő főnevekhez járul. Melléknévhez vagy közvetlenül az igetőhöz kapcsolódó alakot nem találtam.

-si/-d'e

<i>bi</i>	'Verstand'	B	<i>bisi</i>	'unverständig'	(C297)
<i>teñi</i>	'Verstand'	Ch	<i>teñisi</i>	'unverständig'	(C88)
<i>ne</i>	'Weib'	B	<i>nesi</i>	'ohne Weib'	(C88)

Gégezárhangra végződő tövek esetén jelentkeznek a *-d'e* alak:

<i>to"</i>	'Haar'	B	<i>tód'ae</i>	'haarlos'	(C88)
<i>ñi"</i>	'Name'	Ch	<i>ñid'i</i>	'namenlos'	(C255)
<i>me"</i>	'čum'	B	<i>met'ede</i>	'bezčumnyj'	(P79)

-sede/-d'ede

<i>lođo</i>		Ch	<i>lođoseđe</i>	'nazvanie roda, „bestorsyj”'	(Hc123)
<i>d'ebi</i>	'list'	B	<i>d'ebeseđe</i>		(Ku49)
<i>page</i>	'odežda'	B	<i>pagišiza</i>	'bez odeždy'	(Gc156)
			<i>page'šud</i>	'ua.'	(Gc151)
<i>sei</i>	'glaz'	B	<i>sejšiđa</i>	'slepoj'	(Ta208)
<i>maha</i>	'spina'	B	<i>mahašiza</i>	'gorbatyj'	(Ta85)

Egy példát találtam a gégezárhangos töveknél jelentkező *-d'ede* képzőre:

ñid'ede 'namenlos' B (C87)

A chantajkai nyelvjárásban Castrénnál még *-sere* alakot találunk, Helimskinél azonban már *-sede* alak áll. Ez a változás ($r > \delta$) szabályos hangváltozás eredménye.

<i>nesere</i>	Ch	'unbeweibt'	(C86)
<i>nesede</i>	B	'unbeweibt'	(C86)
<i>lođoseđe</i>	Ch	'nazvanie roda, „bestorsyj”'	(Hc123)

2.2. Jelentéstani kérdések

Az így képzett szó kifejezi valamilyen tárgy vagy tulajdonság hiányát.

(a) Jelölheti valamilyen tárgy, tulajdon hiányát:

<i>met'ede</i>	B	'bezčumnyj, bezdomnyj'	(P79)
<i>tiašuzi</i>	Ch	'bezolennyj'	(Lb5)
<i>nesede</i>	B	'neženatyj, bežžennyj'	(P79)

<i>nid'ede</i>	B	'namenlos' (C87)
<i>d'ebeseđe d'iri</i>	B	'sentjabr'' (Ku49)
vö. <i>d'ebi</i>	B	'list' (Gd11)

(b) Jelölhet emberi fogyatékoságot:

– testi

<i>uđašiđa</i>	B	'bezrukij' (Ta85, 207)
<i>tod'ae</i>	-	'haarlos' (C88)
<i>ņošda</i>	K	'lahm (ohne Fuss)' (M232)

– érzékszervi

<i>nad'iđa</i>	B	'nemoj, bezrotyj' (Ta85)
<i>sejšiđa</i>	K	'blind (ohne Augen)' (M233)
<i>kōšiđa</i>	B	'gluhij, bezuhij' (Ta208)

– értelmi

<i>ceņisi</i>	-	'unverständlich, unklug' (C88)
---------------	---	--------------------------------

(c) Gyakran fordul elő nemzetségnevekben:

<i>āseđa</i>	B	(Hc124)
<i>lođoseđe</i>	Ch	(Hc123)

2.3. Történeti alaktani kérdések

Az enyec fosztóképzőnek először Tereščenko szentelt jelentősebb figyelmet (Tereščenko 1973: 207–208). Ő csupán a nyenyec és az enyec képző közös eredetéről ír. Véleménye szerint a nyenyecben egy *-ša-s*, az enyecben pedig egy *-ši-s* ige kapcsolódik a főnevekhez, ám ezek az igék nem önállóan fordulnak elő (az enyecből nem említ példát):

Tne *ņuda* 'ruka' – *ņudaša(s)* 'byt' bezrukim' (Ta207)

Jóval részletesebben foglalkozott a témával Molnár Judit és Nagy Beáta (Molnár–Nagy 1996), amikor kísérletet tettek az uráli, finnugor és szamojéd fosztóképzők rekonstruálására. A protoszamojéd alapnyelvre **-kä*, **-kāj* alakot következtettek ki, amely egy uráli **-kV* alakra megy vissza. A primer alakok csak az északi szamojéd nyelvekben fordulnak elő. A többi nyelvben továbbképzett alakokat találunk, a kapcsolódó képző általában participiumképző (a nganaszan kivételével az összes szamojéd nyelvben megtalálható), illetve egy *-IV* elemű képző.

Helimski elfogadja Molnár és Nagy álláspontját (Helimski 1997: 174–175). A mator alapján PS **-kä-ta* / *-kä-te*, **-kä-ta-j* / **-kä-te-j* alakokat rekonstruál, valamint egy **-kä-j-ta* / **-kä-j-te* alakot. A **-ta* / **-te* képző a már említett participiumképző.

2.4. A fosztóképzős szavak mondattani szerepe

Fosztóképzős alak a mondatban lehet jelző vagy határozó, illetve állítmány.

(a) Jelző:

Ekke d'ere ū nod uoasiða enče' moa. B
 a mai napon hozzád kéz nélküli férfi jött
 'Sevodnja k tebe prihodil bezrukij čelovek.' (Ta85)

Ni mambu pagišiza pernyi tone. B
 te nem mondtad nekem, hogy ruhátlan nemzetséged van
 'Ty ne govorila mne, što u tebja bez odeždy rodnja est'.' (Gc156)

Bitiza d'ahon d'ireā'
 víz nélküli vidéken lakunk
 'My živem v bezvodnoj mestnosti.' (Ta85)

(b) Határozó:

– állapot

D'oa pag'ešuð kajja. B
 D'oa ruha nélkül maradt
 'D'oa bez odeždy ostalsja.' (Gc151)

(c) Egy adatot találtam állítmányi szerepre:

pagiði' d'agu, pagiših'.
 Ruhájuk nincs, ruhátlanok (ők). (M226)

(d) Nehezen elemezhető a következő mondat:

D'oa kañi d'ašiiit (Lat.). B
 D'oa elment egy lakatlan helyre /erdőbe/. ??
 'D'oa ušol na pustoe mesto /v lesu/.' (Gc150)
 - vö. *d'a* B 'zemlja, mesto' (Ta207)

3. A fosztóképző és a nomen possessoris képző kapcsolatáról

A *-saj / -d'aj* nomen possessoris képzős főnevek és a *-si / -d'i, -sere / -sede / -d'ede* fosztóképzős főnevek szemantikailag szemben állnak egymással: az egyik valamilyen tárgy vagy tulajdonság meglétét, másik hiányát fejezi ki.

Mint már említettem, Molnár és Nagy az összamojéd alapnyelvre a fosztóképzőnek **-kä* és **-kāj* alakot rekonstruálnak, azaz a képző palatális magánhangzót tartalmaz. Ehhez a nganaszan kivételével az összes szamojéd nyelvben egy **-ta/-te* participium-képző is kapcsolódhat, amelynek Künnap elméletét tovább gondolva lehet tagadó funkciója (említi Molnár–Nagy 1996: 242). Ehhez a szölkupban még egy *-l'* melléknévképző kapcsolódik.

A nomen possessoris képző morfológiai felépítettsége helyenként hasonló a fosztóképzőéhez. A szamojéd nyelvekben a következő nomen possessoris képzőket találjuk:

Tne	-sawaj / -cawaj (-sawej / -cawej)
Wne	-saméj (Verbov 1973: 49)
en	-saj / -d'aj
szölk	-sijmil'
kam	-zebi / -zəbi / -z ³ bi / -zəβi / -s ³ βi / -sebi / -s ³ bi (vö. fosztóképző: -žet / -ž ² t / -žət / -sət / -šet / -š ² t / -šăt)

A nganaszan -səptə noha nem nomen possessoris képző (a nganaszanban négy különböző nomen possessoris képzővel számolnak), de szemantikája (jelentése nagyjából megfelel a magyar -stUl képnök) és első, -sə- eleme miatt talán ide tartozhat.

A veláris vokalizmus miatt a nomen possessoris képző összamojéd alakja nem kezdődhet *k-val, hanem *s-szel. Ezt jól szemléltetik a szölkup példák:

- fosztóképzős: *kō-kijil'* 'fül nélküli' (Ha142)
- ellátottságot kifejező képző: *or-sijmil'* 'erős' Ha142)

Véleményem szerint az összamojéd alapnyelvre kikövetkeztethető egy *-sə, *-səj, és/vagy egy *-sə-mə-j ellátottságot kifejező képző, amely etimológiailag nincs kapcsolatban a fosztóképzővel. A nyenyec, enyec, kamassz és szölkup alakokban fordul elő a PS *-mə participiumképzős változat, amelyhez egy PS *-j relatív melléknévképző kapcsolódik (Helimski 1997: 177). Ez a *-j képző egyes szölkup nyelvjárásokban -l' alakú lett (ugyanúgy, mint a fosztóképzős alakoknál). A szamojéd nyelvekben a folyamatos melléknévi igenév alakja általában a már említett PS *-ta / *-te képzőre vezethető vissza (Helimski 1997: 174–175), a befejezett melléknévi igenevek képzői pedig PS *-mə alakra (Helimski 1997: 170) A *-mə participiumképző nyoma az enyec alakokban is felfedezhető: szöbelseji, ill. szövégi w, j, η és m gyakran kiesett vagy vokalizálódott (Mikola 1997: 76), így hangtanilag a *-sə-mə-j > *-səj változás helytálló lehet.

Az érintett nyelvekben azonban eddig nem sikerült PS *-sə- valamivel való ellátottságot jelentő igének a nyomára bukkannom, de úgy gondolom, hogy ez nem feltétlenül jelenti azt, hogy az összamojéd korban nem fordulhatott elő.

A rövidítések jegyzéke

A források jelölésére rövidítéseket használtam, míg a szakirodalmi hivatkozásokat a hagyományos módon jelöltem.

en	enyec	Wne	erdei nyenyec
B	bahijai nyelvjárás	Tne	tundrai nyenyec
Ch	chantajkai nyelvjárás	kam	kamassz
K	karaszínói nyelvjárás	szölk	szölkup

C	Castrén 1855	Ku	Kuznecova 1976
Beitr	Paasonen 1917	La	Labanauskas 1987
Ha	Hajdú 1968	Lb	Labanauskas 1992
Ga	Gluhij 1973	M	Mikola 1980
Gb	Gluhij 1977	P	Prokof'ev 1937
Gc	Gluhij 1981	Pu	Pusztay 1978
Gd	Gluhij 1978	T	Tereščenko 1966
H	Helimskij 1982	Ta	Tereščenko 1973
Hc	Helimski 1981	VS	Volodin–Sorokina 1985

IRODALOM

- Castrén, Matthias Alexander 1855: *Wörterverzeichnisse aus den samojedischen Sprachen*. St. Petersburg, Kaiserliche Akademie der Wissenschaften.
- Donner, Kai – Aulis Joki 1944: *Kamassisches Wörterbuch nebst Sprachproben und Hauptzügen der Grammatik*. = *Lexika Societatis Fenno-Ugricae* 8. Helsinki.
- Gluhij, Ja. 1973: O nekotoryh assimiljativnyh javlenijah v éneckom jazyke. *Proišoždenie aborigenov Sibiri*. 87–88.
- Gluhij, Ja. 1977: Konstitutivno – differencialnye priznaki soglasnyh fonem v éneckom jazyke. *Jazyki i toponimija* 4. Tomsk. 15–28.
- Gluhij, Ja. 1978: *Konsonantizm éneckogo jazyka po éksperimental'nyh dannym*. Avtoreferat. Leningrad.
- Gluhij, Ja. – V. A. Susekov – I. P. Sorokina 1981: Eneckie teksty. In: *Skazki narodov sibirskogo severa* 4. Tomsk. 144–159.
- Györke József 1935: *Die Wortbildungslehre des Uralischen Bibliotheca Hungarico-Estica*. Tartu, O/Ü. J. G. Krüger Ant.-Ges.
- Hajdú Péter 1968: *Chrestomathia Samoiedica*. 1. kiadás. Szeged. [3. kiadás. Budapest, Tankönyvkiadó. 1989.]
- Helimskij, Evgenij 1981: Étimológičeskie zametki po éneckoj onomastike. *Sovetskoe Finnougrovedenie* 17. 119–130.
- Helimskij, Evgenij 1982: *Drevnejšie vengersko-samodijskie jazykovie parallely*. Moskva.
- Helimski, Eugen 1997: *Die matorische Sprache*. = *Studia Uralo-Altaica* 41. Szeged.
- Kuznecova, A. I. 1976: Kalendarnye nazvanija v samodijskih jazykah. *Jazyki i toponimija* 1. Tomsk. 45–49.
- Labanauskas, Kazys 1987: Die probabilitiven Formen des Enzischen. *Sovetskoe Finnougrovedenie* 23. 275–283.
- Labanauskas, Kazys (Red.) 1992: *Éneckij fol'klor*. = *Fol'klor narodov Tajmyra* 1. Dudinka, Tajmirskij Okružsnoj Centr.
- Mikola Tibor 1980: Enyec és nganaszan nyelvi adalékok. *Nyelvtudományi Közlemények* 82. 223–237.
- Mikola Tibor 1995: *Morphologisches Wörterbuch des Enzischen* = *Studia Uralo-Altaica* 36. Szeged.

- Mikola Tibor 1997: *A szamojéd nyelvek története*. Akadémiai doktori értekezés. Kézirat. Szeged.
- Molnár Judit – Nagy Beáta 1996: Az uráli nyelvek fosztóképzőinek eredete. In: Mészáros Edit (szerk.): *Ünnepi könyv Mikola Tibor tiszteletére*. Szeged. 235–244.
- N. Sebestyén Irén 1957: Szamojéd jelzős szerkezetek. *Nyelvtudományi Közlemények* 59. 46–101.
- Paasonen, Heikki 1917: *Beiträge zur Finnischugrisch-Samojedischen Lautgeschichte*. Budapest, Druck des Franklin-Vereins.
- Prokof'ev, G. N. 1937: Ėneckij (Enisejsko-samodijiskij) dialket. In: *Jazyki i pismennost' narodov severa* 1. Moskva – Leningrad, Učšpegdiz. 75–90.
- Pusztay János 1978: Kleines Jenissej-samojedisches Material. *Finnisch-ugrische Mitteilungen* 2. 3–34.
- Tereščenko, Natal'ja Mitrofanova 1966: Ėneckij jazyk. In: *Jazyki narodov SSSR* 3. Moskva, Akademii nauk. 438–457.
- Tereščenko, Natal'ja Mitrofanova 1973: *Sintaksis samodijskih jazykov*. Leningrad, Nauka.
- Verbov, G. D. 1973: Dialekt lesnyh nencev. *Samodijskih sbornik*. Novosibirsk, 3–190.
- Volodin, A. P. – I. P. Sorokina 1985: Vyraženie translativnosti v ėneckom jazyke. *Leksika i grammatika jazykov Sibiri*. Barnaul. 119–127.

ÜBER DIE ENZISCHEN PRIVATIVEN AFFIXE
(VERNEINUNGSSUFFIXE) *-saj / -d'aj* (NOMEN POSSESSORIS) UND
-si / -d'e, -sedel -d'ede

SÁNDOR SZEVERÉNYI

In meinem Aufsatz beschäftige ich mich mit zwei, einander gegenüberstehende Bedeutungen ausdrückenden Bildungssuffixen nominalen Ursprungs der bisher wenig erforschten enzischen Sprache. Auf Grund des verfügbaren schriftlichen Materials untersuche ich Form und Formvarianten der Bildungselemente, die Bedeutungen der abgeleiteten Wörter sowie deren syntaktische Funktion; darüber hinaus befaße ich mich auch mit der Etymologie der Bildungselemente.

Nach der Analogie des ursamojedischen Verneinungssuffixes versuche ich das Bildungssuffix des nomen possessoris zu segmentieren und auf dieser Grundlage die ursamojedische Form zu rekonstruieren. In beiden Fällen haben wir es mit einer verblassten Bildungsart zu tun: dem Verb wird ein Partizipialsuffix (in dem einen Fall ein imperfektives, im anderen ein perfektives) und zuletzt ein relatives Adjektivbildungssuffix angehängt.